

TO'LOV AYLANMASINING MOHIYATINI ANIQLASHDA TO'LOV VA TO'LOV OQIMLARINING ROLI

THE ROLE OF PAYMENTS AND PAYMENT FLOWS IN DETERMINING THE ESSENCE OF THE PAYMENT CIRCULATION

¹Sayfiddinov Ilhom
Fayziddinovich

¹Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori

Annotatsiya Annotation

Uzb. - Ushbu ilmiy maqolada to'lov aylanmasining mohiyati, u bilan bog'liq muammolar va ularni hal etish yo'llarining ilmiy va amaliy jihatlari muhokama qilingan. To'lov aylanmasining mohiyatini aniqlash uchun, avvalo, to'lov tushunchasining mohiyatini belgilab olish lozimligi ochiq-oydin bayon etilgan. "To'lov" tushunchasining mohiyatini belgilamasdan turib, "to'lov aylanmasi" mohiyatini aniqlash imkoni yo'qligi ta'kidlangan.

Eng. - This scientific article discusses the essence of the payment turnover, related problems, and the scientific and practical aspects of solving them. In order to determine the nature of payment turnover, the article clearly states that it is first necessary to define the concept of "payment." It is emphasized that without defining the essence of the term "payment," it is impossible to determine the nature of "payment turnover."

Kalit so'zlar: Keywords:

❖ to'lov, to'lov aylanmasi, to'lovga layoqatsizlik, to'lov intizomi, makroiqtisodiy barqarorlik, YaIM (Yalpi ichki mahsulot), pul massasi, pul agregati (M_2), debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari.

❖ payment, payment turnover, insolvency, payment discipline, macroeconomic stability, GDP (Gross Domestic Product), money supply, money aggregate (M_2), accounts receivable, accounts payable.

Kirish.

Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash uchun dastlab to'lovsizliklarga barham berish va to'lov intizomini mustahkamlash mamlakatimiz to'lov aylanmasidagi ahvolni yaxshilashning asosiy yo'nalishi sifatida e'tirof etilmog'i lozim. Chunki, eng avvalo, to'lovsizliklarga barham bermasdan va to'lov intizomini mustahkamlamasdan turib, iqtisodiyotni barqaror rivojlanishi sharoitida to'lov aylanmasidagi haqiqiy ahvolni yaxshilab bo'lmaydi.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlanishi sharoitida to'lovsizliklar, ko'p jihatdan, bir qancha

ishlab chiqarishlarning samarasizligi tufayli vujudga kelganligi uchun iqtisodiyotning real sektoridagi vaziyatni prinsipial yaxshilashning shartlaridan biri undagi tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bo'lib, buning natijasida talabga ega bo'lmagan mahsulot va bozoriy kelajakka ega bo'lmagan korxona bozordan chiqib ketishi lozim. Odatda, bozoriy kelajakka ega bo'lmagan korxonalar to'lovsizliklar zanjirida boshlanuvchi hisoblanadi yoki ular o'z mahsulotlarining baholarini oshirib, iste'molchilarda moddiy xarajatlar qo'shimcha o'sishining omili bo'lib xizmat qiladi.

To'lov aylanmasiga xos bo'lgan muammolardan biri bu to'lovsizliklar muammosi ekanligi ko'rinib turibdi. Shu munosabat bilan ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda iqtisodiy

islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi iqtisodiyotning real sektoriga e'tiborni kuchaytirishning zarur ekanligini yana bir bora isbotlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

To'lov aylanmasining mohiyatini aniqlash maqsadida G.A.Shvars tomonidan berilgan ta'rifda, ko'rinib turibdiki, to'lov aylanmasi pulni bir funksiyasi, ya'ni to'lov vositasi funksiyasi bilan bog'langan. Ana shuni hisobga olgan va undan kelib chiqqan holda u o'ziga xos bo'lgan quyidagi mantiqiy xulosaga kelgan: "To'lov aylanmasi pul aylanmasining bir qismi hisoblanadi". Bu chiqarilgan xulosadan ko'rinib turibdiki, to'lov aylanmasi har doim miqdor va hajm jihatidan pul aylanmasidan kichik bo'lishi kerak.

M.P.Berezinaning fikriga ko'ra, "...pul aylanmasining asosiy qismini to'lov aylanmasi tashkil etib, unda pullar to'lov vositasi sifatida amal qiladi" [1]. Boshqa bir guruh iqtisodchilarning qarashlariga binoan "to'lov aylanmasi kompaniyalar va korxonalar pul aylanmasining bir qismi bo'lib, unda pulning to'lov vositasi, majburiyatlarni uzish (qaytarish) vositasi sifatidagi harakati aks etadi"[2]. A.B.Borisov tomonidan ham ilgari suriladi: "To'lov aylanmasi pulning to'lov, majburiyatlarni qaytarish (uzish) vositasi sifatidagi harakatini aks ettiradigan korxonalar, kompaniyalar pul aylanmasining bir qismidir. To'lov aylanmasining asosiy qismini materiallarni etkazib beruvchilarga to'lovlar, ish va xizmatlar uchun to'lovlar tashkil etadi. To'lov aylanmasi naqd pulli va naqd pulsiz shakllarda amalga oshiriladi" [3].

Biroq, shunday bo'lishiga qaramasdan, to'lov aylanmasining mohiyatini aniqlashga xizmat qiluvchi yuqoridagi yondoshuvlardan farqli bo'lgan yondoshuvlar ham mavjud. Ana shunday farq qiluvchi yondoshuv mualliflaridan biri A.M.Kosoy hisoblanadi. U o'zining ilmiy tadqiqotlari natijalariga va amaliyotdagi haqiqiy holatga suyangan holda pulning to'lov vositasi sifatida foydalanish

asosida vujudga keladigan to'lovlar majmui sodir bo'layotgan to'lovlarning bir qismidan iborat ekanligini, pul aylanmasining har qanday qismi pulning turli funksiyalari bajarilishiga asoslanganligini isbotlab bergan [4].

Tadqiqot metodologiyasi.

Asosiy ilmiy-nazariy qoidalarni ishlab chiqishda ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, monografik tadqiq etish, taqqoslash kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Bizning nazarimizda, to'lov aylanmasining mohiyati xususida ilmiy va amaliy jihatdan yetarli darajada asoslangan aniq bir pozitsiyaga ega bo'lmasdan turib, unga tegishli bo'lgan muammolar va ularni hal qilish yo'llari to'g'risida gapirish o'zining ma'nosiga ega emas. Shu munosabat bilan eng avvalo shuni alohida qayd etish kerakki, to'lov aylanmasining mohiyati ikkiyoqlamalik xarakterga ega bo'lib, u bir-biridan nisbatan mustaqil bo'lgan ikki mohiyatning mantiqiy qo'shilishidan tarkib topadi. Gap bu yerda "to'lov" va "aylanma"ning nisbatan bo'lsa-da, mustaqil mohiyatga ega ekanligi xususida so'z borgan. Ana shundan kelib chiqqan holda, to'lov aylanmasining mohiyatini aniqlashni to'lovning mohiyatini aniqlashdan boshlash kerak deyish o'zining asosiga egadir. Boshqacha so'z bilan aytganda, "to'lov aylanmasi"ning mohiyatini "to'lov"ning mohiyatini aniqlamasdan turib aniqlashning iloji yo'q.

Azaldan amaliyotda "to'lov" deyilganda, odatda, qandaydir bir majburiyatga ko'ra (muvofiq) pulning to'lanishi tushuniladi. Zamonaviy talqin qilinish nuqtai-nazaridan esa sotib olingan tovarlar, foydalanilayotgan resurslar, taqdim qilingan kredit va h.k.lar uchun qonunga muvofiq o'rnatilgan badallar ko'rinishidagi, majburiyatlar bo'yicha hisob-kitoblar shaklidagi pul mablag'lari to'lovdur.

Biroq, bu yerda shu narsani qayd etish joizki, to'lovga nisbatan yuqoridagi bildirilgan har ikkala fikrda (ta'rifda) ham, bizning fikrimizcha, to'lovning tashqi namoyon bo'lishi o'z aksini topgan. To'lovning o'ziga xos bo'lgan chuqur iqtisodiy munosabatlarni aks ettirishi, uning aloqalari va xususiyatlari yuqoridagi ta'riflarning chegarasidan chetda qolgan.

Bir vaqtning o'zida, mulkchilik shakllarining o'zgarishi va bozor munosabatlarining tobora rivojlanishi bilan tovar-pul munosabatlari tizimida va kredit munosabatlarida to'lov birinchi darajali elementlardan biriga aylanmoqda. Bunday fikrimizning to'g'ri ekanligini tovarlar uchun hisob-kitoblarda oldindan to'lovning qo'llanilayotganligi, to'lovni amalga oshirmayotganlarga nisbatan tovarlarni yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatishni to'xtatish amaliyotining kengayayotganligi, to'lov layoqatiga ega bo'lmagan korxonalarga nisbatan kreditlarning keskin qisqarayotganligi kabilar tasdiqlaydi.

Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, to'lov tufayli pul va kredit amal qiladi. Agar puldan uning to'lov xususiyati (xossasi, funksiyasi) olib tashlansa, u pul bo'lmay qoladi. Xuddi shunday fikr kreditga ham tegishlidir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida to'lov harakat, makon, zamon, qarama-qarshilik, xususiylik, umumiylik, sifat, miqdor, sabab, oqibat, mazmun va shakl kabi falsafiy kategoriyalarning xilma-xilligini o'zida namoyon etadi. Uning ana shunday falsafiy kategoriyalar bilan o'zaro bog'liqligini chizmali ko'rinishda, bizningcha, quyidagicha tasavvur etish mumkin (1-chizma).

Shu o'rinda to'lovning shakli masalasi ustida alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiy kategoriyalar iqtisodiy materiya mavjudligining eng umumiy shakli bo'lganligi uchun to'lov kategoriyasi pul va kredit ko'rinishidagi moddiy shakllanmalar mavjudligining eng umumiy shaklidan iborat. To'lov muomalaga pul emissiya qilish jarayonlarida, pul tomonidan uning barcha

funksiyalarining bajarilishida, muomaladan pul olinganda, kredit vujudga kelganda, uning har tomonlama amal qilishi va qaytarilishi (uzilishi)da namoyon bo'ladi. Hatto pul zahirada bo'lganida ham u potensial to'lovlarning belgisini o'zida mujassam etadi.

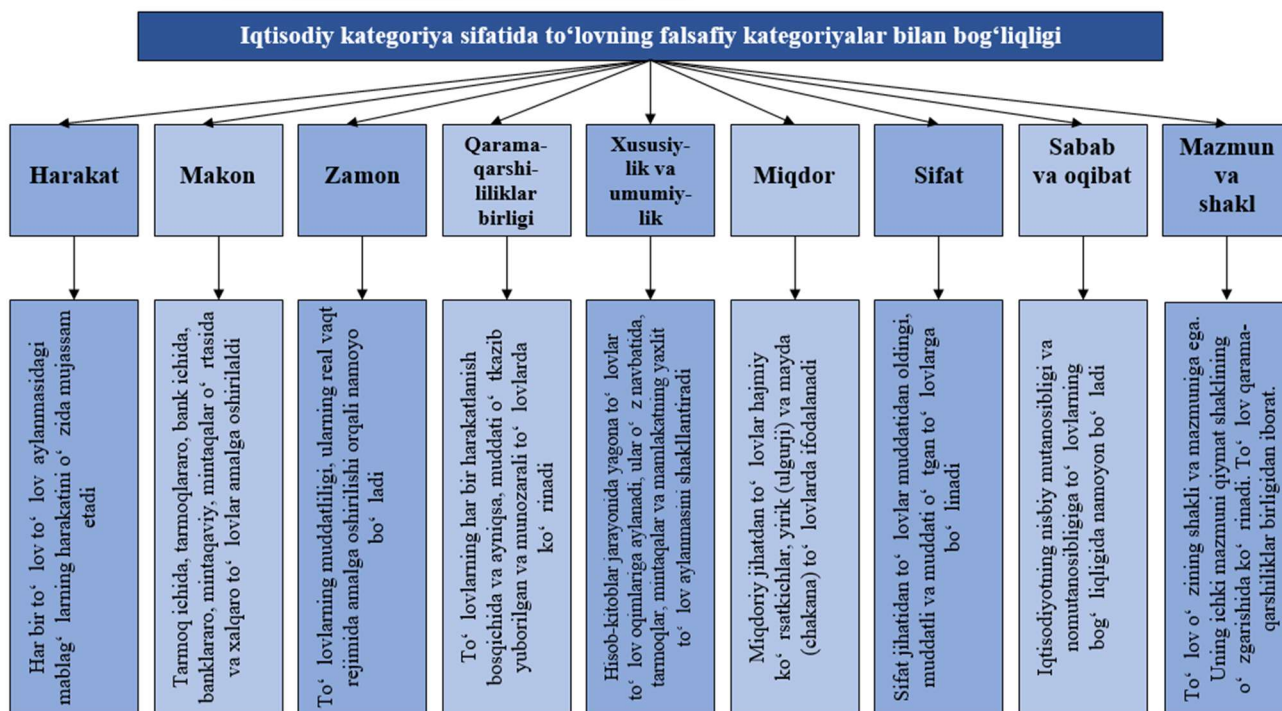
Iqtisodiy kategoriya bo'laturib, to'lov eng umumiy shakl sifatida korxonalar o'rtasidagi, korxonalar va uy xo'jaliklari o'rtasidagi, ular va davlat o'rtasidagi, banklar o'rtasidagi, korxonalar va aholi, jismoniy shaxslar o'rtasidagi, mamlakatning mintaqalari o'rtasidagi va mamlakatlar o'rtasidagi to'lov munosabatlarining xususiy shakllarini o'zida namoyon etadi. To'lovning namoyon bo'lish shakllari u harakatlanishining xususiyatlarida va turli to'lov instrumentlari orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblarda ham aks ettiriladi.

Har bir to'lov ikki shaklda, ya'ni gorizontal va vertikal shaklda amalga oshiriladi. Gorizontal shakldagi to'lov deyilganda to'lovchidan mablag'larning oluvchiga o'tishi tushuniladi. Vertikal shakldagi to'lov deyilganda esa to'lov kontragentlari majburiyatlari va to'lov resurslarining o'zgarishi nazarda tutiladi. Harakatlanishning gorizontal va vertikal shakllari bir medalning, ya'ni to'lovning ikki tomonidir. Harakatlanishning gorizontal shakli to'lovlarni amalga oshirish va ularni tenglashtirish uchun mo'ljallanilgan. O'z navbatida, harakatlanishning vertikal shakli esa to'lovlarni tenglashtirishning intensivligi orqali aniqlanadi. Tenglashtiriladigan to'lovlarning salmog'i qancha yuqori bo'lsa harakatlanishning vertikal shakli shuncha kam namoyon bo'ladi. Va aksincha, to'lov aylanmasida tenglashtiriladigan to'lovlar salmog'ining pasayishi (qisqarishi) kredit va pul qoldiqlarining katta yoki kichik oshishi yoki kamayishi ko'rinishidagi to'lov vertikal harakatlanish shaklining oshishiga, ularning o'rtacha o'lchamlaridan farqlanishiga olib keladi. Bunday farqlanishlar tez-tez iqtisodiyotdagi nisbatlarning makro va

mikrodarajalarda o'zgarishi bilan bog'langandir.

To'lovning harakatlanish shakllari pul-kredit aylanmasiga mablag'larning qaytariluvchanligi bilan mustahkam bog'langan bo'ladi. Uning harakatlanishi faqat

gorizontal shakl bilan cheklangan bo'lsa, mablag'larning qaytariluvchanligi nolga teng bo'lib qolishi mumkin. Masalan, korxona bankga 10,0 mln. so'mlik kreditni qaytarishi va bir vaqtning o'zida bankdan shu summaga teng bo'lgan kreditni olishi mumkin.

* Chizma tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

1-chizma. Iqtisodiy kategoriya sifatida to'lovning falsafiy kategoriyalar bilan bog'liqligi*

Ko'rinib turibdiki, bu jarayonda to'lov harakatlanishining vertikal shakli sodir bo'lmagan. Va faqat shu holda, ya'ni korxona bankdan oldin olingan kreditni qaytarib, yangi kreditni olmagan holda, to'lov harakatlanishining gorizontal va vertikal shakllari o'zlarining o'lchamlari bo'yicha bir-biriga to'g'ri (mos) kelgan.

To'lov harakatlanishining ikki shaklidan uni ikki xil tarzda o'lchash kelib chiqadi. Birinchi o'lchash yalpi aylanmaning ko'lamini va ikkinchi o'lchash esa aylanmaning qoldig'ini o'zida aks ettiradi. Ana shunday o'lchashlar to'lov aylanmasining turlicha bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Yalpi aylanma to'lovlar va mablag'larning tushishini o'zida aks ettirsa, aylanmaning qoldig'i esa to'lovlarning mablag'lar tushumidan ortgan qismini yoki aksincha, mablag'lar tushumining

to'lovlardan ortgan qismini ko'rsatishi mumkin.

To'lov harakatlanishining ikki shakli xususidagi masala "to'lov oqimi" tushunchasi munosabati bilan muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu yerda to'lovga bevosita daxldor bo'lgan "to'lov oqimi" tushunchasiga nisbatan ham aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq. Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, to'lov oqimi ikki elementdan, ya'ni yalpi aylanmalar (mablag'larning to'lanishi va ularning kelib tushishi) va aylanmalar qoldig'ining o'zgarishidan iborat bo'lganligi uchun unga ta'rif berilayotgan paytda, eng avvalo, ana shu ikki element, albatta, hisobga olinishi kerak. Ana shundan kelib chiqqa holda, to'lov va to'lov aylanmasining mohiyatini aniqlab berishda muhim rol o'ynashi mumkin bo'lgan to'lov

oqimga, bizning fikrimizcha, quyidagicha ta'rif berish mumkin: ma'lum bir davrda (oraliqda) va bir vaqtning o'zida gorizontaal va vertikal shakllarda amal qiladigan hamda iqtisodiy mazmuniga ko'ra bir xil bo'lgan to'lovlarning majmui (yig'indisi)ga to'lov oqimi deyiladi.

To'lov oqimlari harakatlanishining ikki shakli o'rtasida doimiy aloqa (bog'lanish) mavjud bo'lib, bunday aloqa (bog'lanish) to'lovning gorizontaal harakatlanishi tezligiga asoslangan. Chunki, odatda, mablag'lar harakatlanishining tezligi qancha yuqori bo'lsa, shuncha oz mablag'lar hisob-kitoblarda turib qoladi va bank hisob varaqlarida mablag'larning qoldig'i shuncha katta (yuqori) bo'ladi. Bir vaqtning o'zida to'lovlarni tezlashtirish tendensiyasi, o'z navbatida, shunday kontrtendensiyani tug'diradiki, unga ko'ra bir qator banklar hisob-kitoblarda mablag'larning oshishidan (ko'payishidan) manfaatdor bo'lib qoladi. Bu fan va amaliyotda flout nomini olgan bo'lib, undan bank resursi sifatida foydalaniladi. Taajjublanarlisi shundaki, floutning mavjud ekanligi, ma'lum darajada, yirik miqdordagi summalarining o'tkazilishiga nisbatan elektron tizimining joriy etilishiga to'sqinlik qiladi. Bunday to'sqinlik qilish iqtisodiyotning mustahkamlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini hisobga olgan holda, bizning nazarimizda, floutning qisqarishini banklar tomonidan yuqori tezliklarda o'tkazilayotgan hisob-kitoblar bo'yicha amalga oshirilayotgan tariflarni oshirish yordamida kompensatsiya qilmoq lozim.

To'lov oqimlarining tezligi ideal to'lovlarning real to'lovlarga aylanishini masalasini ham ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Real to'lovlardan farqli o'laroq, ideal to'lovlar shartnomalarda, bitimlarda, rejalarda va bashoratlarda o'z aksini topadi. Xususan, o'z tovari uchun to'lovning qachon olinishi, to'lov sifatida nimaning olinishi, ya'ni pulning yoki kelgusida to'lash uchun majburiyatning olinishi mol yetkazib beruvchini qiziqtiradi. O'z navbatida, real to'lovlar mol yetkazib

beruvchiga u tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarning foydaliligini tasdiqlaydi, yangilanish va juda ko'p hollarda esa tovarlar ishlab chiqarishni kengaytirish uchun asos yaratadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanish yoki uning pasayish sur'atlariga to'lovlarning ta'siri, ko'p jihatdan yana ularning tovarli va tovarsiz to'lovlarga bo'linish nisbat (proporsiya)lariga bog'liq. Sotuvchi tovarning almashtirilishiga muvofiq pulning olishi bilan xarakterlanadigan tovarli to'lov aylanmasidan farqli o'laroq tovarsiz to'lov aylanmasida, masalan, soliq inspeksiyasi soliq to'lovchining soliq majburiyatiga muvofiq ravishda pulni oladi, kredit majburiyatiga muvofiq ravishda bank qarz oluvchining pulini, bank majburiyatining almashtirilishi asosida bank omonatga pul topshirgan kreditorning pulini oladi va h.k. Demak, tovarsiz to'lov aylanmasida pulning yoki kredit majburiyatlariga almashtirilishi sodir bo'ladi.

Tovarsiz to'lov aylanmasi o'zining qiymat mazmuniga ega. O'zining qiymat substansiyasiga ko'ra tovarsiz to'lovlar, tovar qiymatining bir qismi bo'lsada, iqtisodiyotdagi roli bo'yicha teng bo'lmasligiga qaramasdan, tovarli to'lovlarga tenglashtiriladi. Tovarli va tovarsiz to'lovlar belgisi bo'yicha to'lov aylanmasi tarkibiy tuzilmasining dinamikasi (o'zgarishi) to'lov aylanmasi sifat aloqalarining o'zgarishini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar.

To'lov aylanmasining ahvoli, sifati, samaradorligi va muvaffaqiyat-li faoliyat ko'rsatishi, ko'p jihatdan, to'lovlarda va to'lov aylanmasida rioya etilishi lozim bo'lgan ilmiy asoslangan prinsiplarga bog'liq. Boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, to'lov aylanmasining ahvolini undagi naqd pulsiz hisob-kitoblar belgilab beradi. Bundan to'lov aylanmasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarning prinsiplari uning sifatini aniqlab berishda muhim rol o'ynaydi, degan xulosa kelib chiqadi.

Yuqorida chiqarilgan xulosalarni hisobga olgan holda, to'lov aylanmasining mohiyatini ifodalashga xizmat qiluvchi quyidagi ta'rifni berish mumkin: tovarlar qiymati, kapitallar va daromadlarning realizatsiya qilinishi, taqsimlanishi va muomalada bo'lishi sodir bo'ladigan pul va kredit to'lov oqimlari o'zaro bog'liqligining tashkil etilish shakliga to'lov aylanmasi deyiladi.

Shunday qilib, yuqorida biz to'lov aylanmasining mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi "to'lov"ning kategorial xususiyatlarini yoritishga va "to'lov oqimlari" harakatining konturlarini belgilashga harakat qildik. Bularning barchasi, bizning fikrimizcha, to'lov aylanmasining mohiyatini yanada to'laroq va yanada aniqroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shavkat Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qattiq tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.-T: O'zbekiston, 2017.
2. Березина М.П. Безналичные расчёты в экономике России. Анализ практики. – М.: АО «Консалтбанкир», 1997. –с.5.
3. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: Инфра-М, 2000. – с. 288.
4. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2003. – с. 895.
5. Косой А.М. Платежный оборот: исследование и рекомендации. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 264 с.
6. Достов В.Л., Шуст П.М., Валинурова А.А., Пухов А.В. (2012) Электронные финансы. Мифы и реальность/ -М.:КНОРУС: СИПСuP, -232 с.
7. Платежные и расчетные системы. Международный опыт. Инновации в розничных платежах. Выпуск 43. Выпуск подготовлен Департаментом национальной платежной системы Банка России. - С.8 (www.cbr.ru)
8. Raximova X.U. (2016) Naqd pulsiz hisob-kitoblar va to'lov tizimi. O'quv qo'llanma. - T.: Moliya. - 299 b.
9. Рахимова Х.У. (2017) Электронная коммерция в Узбекистане: состояние, проблемы и пути развития. - Т.: Молия. - 111 б.
10. Taraqqiyot.uz sayti <http://taraqqiyot.uz/2018-yil-faol-tadbirkorlik-innovatsion-goyalar-va-tekhnologiyalarni-k-ullab-k-uvvatlash-yili>
11. www.cbu.uz – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti ma'lumotlari.
12. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi qonunchiligining milliy ma'lumotlar bazasi rasmiy sayti ma'lumotlari.